

А. КАЩЕНКО.

КОСТЬ ГОРДІЄНКО-ГОЛОВКО.
ОСТАННІЙ ЛИЦАРЬ ЗАПОРОЖЖЯ.

Ціна 35 коп.

Катеринослав 1917 р.

ЕКАТЕРИНОСЛАВЪ.
Типо-Литографія Екатерининской желѣзной дороги.
1917.

А. КАЩЕНКО.

КОСТЬ ГОРДІЄНКО-ГОЛОВКО.

ОСТАННІЙ ЛИЦАРЬ
ЗАПОРОЖЖЯ. ==

ЕКАТЕРИНОСЛАВЪ

Типо-Литографія Екатерининской желѣзной дороги

1917.

КОСТЬ ГОРДІЄНКО-ГОЛОВКО.

Останній лицарь Запорозжя.

Боротьба у другій половині XVII віку Польши, Туреччини та Московської держави за владу над Україною, разом з змаганням самої України за свою волю й незалежність од сусідів, як відомо мали наслідком Велику Руїну Правобережної України та зміцнення московської влади на Лівобережній.

Занепад українського життя, що повстав після того, відбився навіть на Запорозжжі. Як на Україні за гетьманування Самойловича та Мазепи не було кому обстоювати за права простого українського люду й козацтва, так і на Запорозжжі після смерті славного кошового отамана Івана Сірка, що сталася року 1681, на протязі двадцяти років не було кому обстоювати за права й вольности Війська Запорозьського.

Як відомо, обрання гетьманом Мазепи сталося на поході російського та українського війська з Криму, не «вільними голосами» всього козацтва, а голосами козацької старшини, котрій загадав обрати Мазепу начальник московського війська князь Голіцин. За те своє обрання, Мазепа, як зазначає д. М. Костомаров у своїй монографії

«Мазепа», подарував князю Голіцину 11.000 карбованців червінцями, три пуди всякого срібного посуду, на 5000 карб. всяких інших коштовних речей та трьох арабських коней; вищий же російський уряд Мазепа задобрив тим, що без відому запорожського Коша підписав згоду на будування по запорожських землях російських кріпостів і тим назавжди порушив права Війська Запорозького на його кровью придбані землі.

Скористувавшись умовою з Мазепою, російський уряд, року 1688, збудував біля устя річки Самарі Новобородську кріпость, при чому сам Мазепа з 20.000 гетьманських козаків та 10.000 московських стрільців стояв біля Самарі і заступав нову будову од запорожців, щоб вони їм не пошкодили. Року 1689 російське військо по наказу князя Голіцина счинило погром запорожського Самарського монастиря і порозгоняло геть всіх ченців і ще того ж року збудувало біля річки Самарі другу кріпость—Ново-сергієвську, де тепер село Вільне. По тих кріпостях були посажені московські залоги, а околиці кріпостів залюднені всякими поселенцями, котрі разом з стрільцями рубали на будову запорожські ліси, забірали собі по-над Самарью їхні пасіки і чинили всякі інші шкоди.

Військо Запорозьке, що одвоювало у ХVІ віці свої степи й луги од татар, завжди обстоювало свої державні права на ті землі. Так, коли поляки року 1634 порушили ті права запорожців і збудували над першим порогом Кодацьку кріпость, запорожці з гетьманом Сулимою другого ж року її зруйнували й спалили, а коли поляки поновили її то Хмельницький року 1648 зруйнував її вдруге. Росій-

ський уряд не визнавав за Військом Запорозьким державних прав на землю, кажучи, що коли запорожці підданці Московських царів, то й землі їхні—все Запорозжя повинно бути власністю Московської держави.

Зазначена різниця у цьому питанні поглядів Війська Запорозького та російського уряду довела з часом Військо Запорозьке до загину і у цьому чимало винні необачні, неосвічені й недотепні кошові отамани, що брали до рук булаву після Івана Сірка, бо у справі оборони прав Війська Запорозького на свої землі вони обмежувались лише посилкою до царівни Софії та царя Петра I депутатій з скаргами, хоч і бачили, що ті скарги не давали ніяких наслідків.

Року 1696 Військо Запорозьке зробило царю Петру I велику послугу: під приводом кошового отамана Мороза та славного ватажка Чалого, воно вийшло байдаками у море, напало на кримські береги і, вистеживши у Чорному морі турецьку флоту, погромило її. Тим походом запорожці притягли на себе більшість турецької морської сили і тим дали царю Петру I можливість добути міцну турецьку кріпость Азов. За ту послугу запорожці сподівались дістати стверження своїх стародавніх прав на землі Запорозжя, але замість того царь Петро I ще гірше порушив права Війська Запорозького, видавши наказ збудувати на лівому березі Дніпра, проти самої запорожської Січі, нову кріпость—Кам'яний Затон.

Таке відношення царя до Війська Запорозького викликало у Січі велике обурення. Запорозжці впевнились у тому, що московська зверхність загрожує існуванню Війсь-

ка Запорозьського і на початку року 1702 обрали кошовим отаманом одвертого ворога московської зверхности, козака Платнірівського курія Кость Гордієнка-Головка.

Кошовий отаман Мороз впливає у Чорне море.
Мал. Погрібняка.

Хто був з роду Кость Гордієнко і з якого часу прибув він на Запорозжя невідомо. На історичній сцені Гордієнко з'являється прямо в ролі кошового отамана Війська Запорозького. Добродій Скальковський в історії Нової Січі говорить, що Кость Гордієнко був родом з Волині, з українського шляхетного роду Гординських, — що захопившись козацькою славою, він покинув свою дідищу і вийшовши на Січ, уславився там одвагою й добув собі

велику пошану й прихильність од товариства. Інше говорить про минуле Гордієнка д. Яворницький ¹⁾. На його гадку Гордієнко був родом з Полтавщини, а освіту дістав у Київській академії.

З напису на надгробку Гордієнка відомо, що ймення його батька було Гордій, прикладати ж прізвище по йменню батька є звичаєм на лівобережній Україні, а не на Волині і через те гадка д. Яворницького про те, що Кость Гордієнко був родом з Полтавщини, на нашу думку певніша ніж думка д. Скальковського. Що ж до освіти Гордієнка, то можемо з певністю зауважити, що вона була по тому часові мабуть найвища; це ствержується як тим, що при зустрічі з шведським королем Карлом XII Гордієнко привітав його промовою на латинській мові, так і редакцією конституції України, яку він разом з Пилипом Орликом склав року 1710 у Бендерах.

По своїй вдачі Гордієнко був повною протилежністю Мазепі, з котрим через кілька років його поєднала недоля. Мазепа був пан і весь вік проводив поділ людности на панство та хлопство; роздавав українські землі козацькій старшині разом з посполитим людом, наближаючи тим становище українського люду до московського кріпацтва, Гордієнко ж обстоював за рівність прав всього українського люду і через те був ворогом всякого панства і поневолення людей одного стану людьми другого стану. Мазепа був хитрий і потайний, і майже до останнього часу поєднання з Карлом XII прикидався щирим прихильником

¹⁾ Історія Запорозжск. Козак. Т. 3, стор. 317.

московської зверхности, через що й зіпсував свою справу, Гордієнко ж і до обрання на уряд кошового отамана і після того обрання повсякчас одверто, навіть при царських посланцях, виставляв себе ворогом московської зверхности і тим придбав собі довірря всього запорожського товариства.

Ця протилежність думок та вдачі гетьмана Мазепи та кошового отамана Гордієнка зробили їх ворогами, але треба гадати, що опріч різниці поглядів були ще якісь особисті причини ворогування Мазепи до Гордієнка, бо те ворогування, як ми побачимо, виявилось у перший же рік кошевста Гордієнка. Початок цієї ворожнечі треба шумати раніше. Починаючи з року 1688 запорожці, побачивши як на Гетьманщині старшина пригнітила поспільство, почали підбурювати селян Лубенського та Миргородського полків до повстання проти панів (старшини). Було кілька вибухів повстання і погромів навіть у маєтках самого Мазепи; треба гадати, що у тій агітації Гордієнко брав діяльну участь і нею він придбав собі як славу по-між українською людністю, так і зненависть з боку Мазепи.

Прийнявши року 1702 булаву кошового отамана, Гордієнко 23 октября того ж року послав царю Петру I листа з застереженням, що Військо Запорозьке не хоче мати московського города у Камьяному Затоні. «Ще начальники московського війська» писав він, «не збудували того городу, а вже перевіз наш біля Кодаку одняли і чинять нам всякі кривди та збитки; через те Військо Запорозьке наказу про збудування городу у Камьяному Затоні слухати не

буде, ламати камінь на будівлю того городу на землях Запорожжя не дозволить, а як хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити».

Під той час царь Петро I вже зтягся у війну з шведами,—запорожці були йому дуже потрібні і через те він змовчав Гордієнкові за його листа і навіть послав на Січ коштовні подарунки й жалування, звелівши боярину Протасову, що повіз ті подарунки, прийняти од запорожців присягу.

Вчитавши урочисто, як_годилося по козацьким звичаям, царського листа серед козацької ради і прийнявши царські подарунки, Гордієнко, на пропозицію Протасова—цілувати хрест на вірну службу царю, рішучо одповів, що Військо Запорожське не буде присягати царю через те, що московський уряд порушив вольности запорожські, побудувавши городки по Самарі і будуючи кріпость у Кам'яному Затоні, а що коли ті городки будуть поруйновані, так тоді Військо Запорожське і присягу цареві складе.

Мазепа, почувши про те, яку одповідь дав Гордієнко царському посланцю, послав цареві доноса, запевняючи, що вся непокора запорожців пішла виключно через Гордієнка і що претензії запорожців на землі по Самарі зовсім безпідставні, бо вони, мовляв, не мають на ті землі царської жалованої грамоти. Порадивши одночасно царю вжити проти запорожців рішучих заходів, Мазепа послав на Січ кількох своїх прибічників, щоб підмовляти й підмогоричувати запорожців аби скинули Гордієнка з кошевства.

та щоб подбати про те, щоб, як він казав, «того проклятого пса, Гордієнка, не стало»,—себ то подбати про те, щоб Гордієнко був вбитий.

Лукаві Мазепині заходи почасти вдалися: Гордієнко хоч і не був вбитий та на роковій раді кошовим отаманом на 1703 рік запорожці обрали не його, а представника партії покірливих, прихильника Мазепи, Герасима Крису.

З цього скористувався російський уряд і раптом закінчив

будування Кам'яного Затону.

Про те вплив Гордієнка на запорожців скоро знову піднявся і з кінцем 1703 року товариство знову доручило йому отаманську булаву.

Ставши знову кошовим, Гордієнко почав силою підтримувати свої протести проти порушення запорожських вольностей. Весною він вирудив з Січі на Самару 3.000 запорожців з наказом поруйнувати Самарські московські городки і вимести геть з Запорожжя всіх захожих поселенців, хто не належав до Війська Запорожського. Той виділ

Запорожець часів Гордієнка.

запорожців добув штурмом Новосергієвський городок, попалив околиці Новобогородського городка і захопив чимало коней та худоби, що були власністю московських

людей, але самої Новобогородської кріпости не добув, бо не мав великих гармат. Покинувши її, запорожці пішли на Орель і зігнали з лівого берегу всіх поселенців, що по-находили туди з Полтавщини, Харьківщини і навіть з Московщини. Одночасно з тим Гордієнко почав утискувати росіян і у Кам'яному Затоні.

Хоч ці вчинки Гордієнка і були одверто ворожі до тодішнього російського уряду, а проте в них неможна вбачати заміру кошового стати на бік ворогів російської держави, бо у тому ж 1704 році 2.000 запорожців були при російському війську на Ладозі і в місяці червні брали участь в атакуванні шведів на Чорній Річці, біля Неви.

Року 1705 російський уряд, щоб забезпечити собі під час війни з шведами спокій з боку Туреччини, згодився на перемежування південних кордонів Запорозжя з татарськими землями. Гордієнко стежучи за тим межуванням і побачивши, що представники царя не обстоюють нерухомости запорожських земель, протестував перед царем проти того, що запорожські землі межуються без згоди і навіть участі запорожського Коша і доводив, що од часів литовського князя Вітовта, межа з татарами починалася од Старого Очакова і йшла берегом моря та лиманом до самого устя Дніпра, «де урочище Сто Могил». «Та ще й море», писав він, «було наше, поки з берегу кінь доставав дно копитами; Дніпр же завжди був запорожський і ніяких меж на ньому не було».

На протести Гордієнка російський уряд не звернув ніякої уваги і віддав татарам та туркам всі низи річок: Ингула, Висуні та Ингульця, протягши межу од річки

Бугу до устя річки Кам'янки у Дніпр. Запорозьке товариство не дуже було збентежене з того межування, бо не визнавало ніяких меж, а користувалось своїми землями до самих лиманів, як і раніше, та не так спокійно глянув на цей вчинок російського уряду Гордієнко. Він тепер ще дужче упевнився у тому, що російський уряд, вимагаючи од запорожців кривавої служби на користь держави, зовсім не дбає про інтереси самого Запорозжя і може зрадити його повсякчас, коли з того можливо буде мати користь.

Роками 1706 та 1707 на Січі заходами Мазепи знову взяла гору партія поміркованої старшини і кошовими отаманами були у ті роки Петро Сорочинський та Лукаш Тимофієнко. Кошеводства їхні визначились тим, що на Січ приїздив з Дону, збираючись підняти проти московської влади оружане повстання, козак Булавин. Він умовляв запорожський Кіш подати йому помочі і виступити проти московського війська поки більшість його на війні з шведами.

Кошовий отаман Сорочинський рішучо повстав проти цього і навіть примусив Булавина виїхати геть з Січі. Цей вчинок Сорочинського не до вподоби був більшості запорожців, бо на Січі ще жили перекази про ті часи коли донські козаки допомагали запорожцям і у морських походах на турків і у боротьби з поляками. Великі натовпи незадоволених Сорочинським запорожців зібрались на раду, вимагаючи од Сорочинського, щоб по лицарському звичаю подав донським козакам помочі, а коли він одмовився те зробити, то рада скинула його з уряду і обрала у-четверте вже Костя Гордієнка.

Про те й Гордієнко не згодився вести запорожців на Дін на поміч Булавину, щоб не лишати Запорожжя не обороненим од татар та російського війська, котре стояло поруч Січі у Кам'янову Затоні і Новобогородську. Він тільки на раді оголосив, що по стародавнім звичаям всі запорожці вільні йти куди хочуть. Після того біля 1500 запорожців під приводом отаманів Безпалаго та Драного пішли на Донець на поміч Булавину. Як відомо всі ті козаки, року 1708, після бою з російським військом на річці Торці, були оточені російським військом та козаками Мазепи у Бахмутському городку, надзвичайно уперто там обороняючись, всі до одного наложили головою.

У приборканні повстання Булавина, Мазепа, по наказу царя Петра взяв найжвавішу участь і через те треба гадати, що року 1708, навіть за кілька місяців до поєднання Мазепи з Карлом, між ним та Гордієнком ще не було нічого спільного, тай сам Мазепа навряд чи мав тоді на мислі переходити на бік Карла, бо трудно зрозуміти, щоб намисливши таке діло він, гамуючи повстання донців, сам собі копав яму.

Тим часом в-осени року 1708 король шведський Карл XII уступив з невеликим військом з Литви в Україну і тут, несподівано для всіх, розійшлася по Україні чутка, що Мазепа за Десною поєднався з Карлом. Зроблено було це Мазепою зовсім необачно. Замість того, щоб згромадити козацьке українське військо на час такої рішучої події біля себе, він навпаки роскидав його по-за межі України: частину послав по наказу царя Петра на

Дін та Донець, другу на Литву і третю навіть на береги Неви, так що до Карла він привів зовсім нікчемну потугу у якихсь 4.500 козаків, та ще купку військової старшини, котра до того кажучи порозбігалася од нього зараз же як тільки побачила, що шведського війська занадто мало.

Друга необачність Мазепи була у тому, що він під час свого гетьманування утискував українське поспільство і навіть козацтво, через що замість того, щоб придбати любов народню, придбав собі од нього зневірря й зненависть. Нарешті третьою помилкою Мазепи було ворогування з запорожцями і найбільше з Гордієнком, для котрого вчинок Мазепи був такою ж несподіванкою, як і для всієї України.

Помилками Мазепи царь Петро I зразу ж скористувався. Він поспів вислати з України всі козацькі полки,

Руїна. Мат. Сластьона.

які ще там лишались раніше, ніж старшина тих полків довідалась про єднання гетьмана з шведами, а на Україну зараз же прислав військо московське з Меншиковим і об-

садив ім всі городи, де ще не було шведів. На Батурин російське військо напало раніше ніж туди поспіли шведи й Мазепа і добувши його через зраду когось з місцевої людности, що одімкнув потайний пролаз, сплюндрувало місто до щенту, вирізавши до ноги всю людність. Далі, негайно після того, царь викликав у Глухів козацьку старшину з трьох полків, що не пішли з Мазепою і нічого не відали про його заміри і там звелів обрати гетьманом млявого вдачею Стародубського полковника Скоропадського.

На Січі про приєднання гетьмана до шведів довідались теж не скоро. Тільки у середині Ноября кошовий Гордієнко майже одночасно дістав два листи: першого од Мазепи з повідомленням, що рятуючи рідний край од московської неволі, він поєднався з шведським королем Карлом XII і другий—од царя Петра з повідомленням про зраду Мазепи і з порадою лишитись вірним царю. Слідом за тими листами на Січ прибули царські посланці Кисленський та Теплицький. Вони привезли Гордієнкові нового листа, у котрому царь, повідомляючи Військо Запорозьке про обрання Скоропадського гетьманом замість Мазепи, умовляв запорожців бути слухьняними новому гетьманові.

Разом з останнім листом на Січ були привезені кошовні од царя подарунки: кошовому 500 червінців, старшині 2.000 червінців і на козаків 12.000 червінців. Гордієнко подарунки прийняв, у відповідь же на царську грамоту написав за згодою ради довгого листа, у котрому повставав вже не тільки за права Війська Запорозького,

але й за права всієї України. Лист був повний докорів за порушення московськими царями автономії України, забезпеченої Переяслівською умовою з Богданом Хмельницьким під той час, коли Україна, визволившись з під польської кормиги без помочі московської держави, прилучилась до неї своєю волею. Наприкінці листа Гордієнко вимагав од царя: 1) щоб на Україні було знищене все російське й українське панство, козацтву ж та людові посполитому щоб була повернена повна воля й давні права, які вони мали під час Переяслівської умови; 2) щоб всі московські городки по Самарі та у Кам'яному Затоні були негайно розкопані й знищені.

Таким чином і в данному разі Гордієнко не таївся з своїми бажаннями й вимогами, як Мазепа, а писав одверто, не вважаючи на те, що знав палку й сувору вдачу царя Петра і силу його війська.

Не діставши на свого листа відповіді, Гордієнко зрозумів, що нема чого сподіватись йому царської ласки та згоди на його вимоги і після того як 1 січня року 1709 був у шостий раз обраний кошовим отаманом, вирядив два виділи запорожського війська, кількістю на 6.000 душ у Старий та Новий Кодаки, маючи метою, щоб не дати російському війську захопити ті кріпости і тим перетяти запорожцям шляхи на Україну і до шведського війська.

Довідавшись про настрій Гордієнка, російський уряд почав чинити всякі заходи до того, щоб скинути його з кошевства, а у військо вкинути замішання. І справді після виходу з Січі більшости війська, останні запорожці по-

чали хвилюватись. Всім уже було видно, що справа йде до одвертої війни з Московською державою і це страхало поміркованих козаків, а найбільше тих що мали якусь маєтність на Запорозжжі або на Україні. На радах, що одбувались у Січі з приводу війни, Гордієнко, чуючи нарікання поміркованих, не один раз і булаву складав та запорожська молодь і голота всякий раз примушувала його знову приймати уряд кошового, московських же прихильників розгоняла і навіть била.

Побачивши що Гордієнка скинути з уряду не легко, Меншіков, щоб перетяти йому шлях на Україну, опанував російським військом Омельники, Кременчуг, Потоки, Монжальєвку та де-котрі містечка по Орелі. Тільки й це не допомогло: не діставши од царя ніякої навіть обіцянки про задоволення запорожських вимог, Гордієнко вже рішив приєднатись до шведського короля і зробити останню спробу зброєю повернути Україну до вільного й незалежного життя. З тією метою 1 березія, Гордієнко, лишивши Січ на наказного отамана Михайла Симонченка, рушив з тисячою запорожців з Січі на Кодаци і прилучивши до себе виділи війська, вислані у Кодаци раніше, пішов на Переволочину. Там відбулася велика рада, у котрій брала участь також і запорожська переволочанська залога з полковником Нестулієм і на тій раді всі запорожські козаки ухвалили приєднатись до Мазепи й шведів.

У середині березія Гордієнко рушив з запорожцями на Царичанку, а проти нього туди ж з 3.000 російських драгунів вийшов бригадір Кемпель. Запорожці рішучо атакували драгунів і більше сотні з них

порубали та стільки ж захопили у бранці, останніх же розігнали.

Після того Гордієнко погромив російське військо під Келебердою і почав добувати городи по Орелі й по Ворсклі. Український простий люд ще добре пам'ятав славу своїх заступників і оборонців його волі—запорожців і почав узброюватись та прилучатись до запорожців, так що під рукою Гордієнка скоро згуртувалось біля 15.000 душ. Проте з повстанців запорожцям було користі дуже мало, бо проти гармат, рушниць та штиків російського війська вони мали тільки коси та вила.

Відчинивши тими боями собі шляхи на Україну, Гордієнко пішов з військом у Дикавчу де пробував Мазепа. Бажаючи щастя Україні, запорожський кошовий отаман рішив забути свою зневагу до гетьмана, поєднатись з ним і навіть признати старшинування Мазепа як гетьмана. Уступивши, після урочистої зустрічі з боку Мазепаїної старшини, у хату де жив Мазепа і заставши його біля столу, на котрому лежали військові клейноди, Гордієнко вклонився йому, поцілував на ознаку пошани гетьманський бунчук і у присутности запорожської й української старшини сказав Мазепі:

«Військо Запорожське й я дякуємо вам за те, що як гетьман України ви взяли до серця те становище, до котрого дійшла наша батьківщина і почали визволяти її од московської влади. Ми певні що саме з цією метою, а не з якоїсь персональної користі ви попросили протекції шведського короля і тільки через те ми й зважились допомогати вам щиро, не зважаючи на небезпеку нашого

життя і—коритись вашій волі, так що ви волите наказувати нам, щоб досягти бажаної мети».

Одповідаючи кошовому, Мазепа дякував Запорозькому Війську за довірря і запевняв, що складаючись на шведського короля він не мав на меті своєї користі, а вчинив так не маючи вже сили терпіти неправдиві утиски на неньку Україну ¹⁾.

З Диканьки Гордієнко разом з Мазепою поїхав у Великі Будища, щоб стати перед очі шведського короля. У присутності запорозької старшини та почету короля Карла Гордієнко звернувся до нього з промовою на латинській мові ²⁾, дякуючи од усього Війська Запорозького за те, що король обіцяв оборону як Війську Запорозькому, так і всьому народу українському проти загального ворога. За короля одповідав Гордієнкові, теж на латинській мові, шведський державний секретарь Гермелін. Він висловив запорозьцям королівську подяку за храбрість під Царичанкою і радив скористуватись щасливим випадком і добути собі стародавню волю та права. Ця промова після того була ще раз переказана слав'янською мовою, щоб могли зрозуміти її всі запорозьці.

Після тих промов король частував Мазепу, Гордієнка й їхню старшину обідом, а на другий день у присутності короля відбулися наради про військові справи. По скінченні ж нарад з королем, Гордієнко перевів своє військо поуз Полтаву, де сиділа велика московська залога на південь у Нові Санжари і там розташувався табором.

¹⁾ Н. Костомаровъ. Мазепа и Мазепинцы. Стор. 511.

²⁾ М. Грушевський. Історія України. Стор. 416.

Через який час сюди до кошового дійшли вісти, що запорожцям дуже шкодить Чигиринський полковник Галаган, повідомляючи Меншікова й Голицина про всі рухи запорожського війська. Гнат Галаган був колись полковником на Запорозжжі, пізніше ж перейшов до Мазепи і став полковником на Україні і найблизчим після Орлика одноступцем Мазепи. З Мазепою разом він перейшов і до Карла XII, та тільки роздивившись, що у шведів у десятеро менше війська ніж у царя і вгадавши на чиєму боці буде перемога, він скористувався випадком коли був з козаками на підвіздах і перебіг до російського війська, при чому захопив у бранці і привів до самого царя кілька десятків шведів. Царь пробачив Галаганові його тимчасову зраду і, призначивши його полковником охоческомонного полку, звелів служити собі проти запорожців, звичаї котрих Галаган так добре знав.

Щоб покарати того запорожського зрадника, Гордієнко послав на Чигирин полк запорожців, та вони не змогли добути Галагана, бо Голицин встиг прислати йому з Києва поміч.

З того часу почалися на Військо Запорозьке й Гордієнка пригоди. На Січі поміж запорожцями, що не пішли з Гордієнком та що позбірались з рибальства, повставали сварки. Прихильники Гордієнка зачіпали московських людей, що сиділи у Кам'яному Затоні і хотіли добути ту кріпость, прихильники ж покори не давали того зробити. На початку апріля помірковані взяли гору і скинувши по-за очі Гордієнка з кошевства, обрали замість нього Петра Сорочинського.

Російський уряд дуже тішився з приводу обрання у Січі нового кошового отамана, але не минуло й кількох тижнів, як настрої на Січі знову одмінися і більшість товариства, до котрої прилучився й сам Сорочинський, ухвалила на раді обстоювати свої права й вольности зброєю і послати до кримського хана просити його помочі.

Тим часом на полки Гордієнка почав наступати з російським військом генерал Рене. Він вибив невеликі ватаги запорожців з Маячки та Нехворощі на Орелі і вирівав по тих містах всю людність разом з жінками й дітьми за те, що допомагали запорожцям, а всі оселі попалив. Далі він перейшов до Сокілки на Ворсклі і став там табором з сьома тисячами драгунів та піхоти. Априля 17 до Сокілки ж на поміч запорожцям прийшов шведський генерал Крузе з трьома тисячами війська і, оточивши разом з запорожцями табір росіян, почав добувати його. Становище Рене стало дуже скрутним. Він з російським військом мусив продиратись кріз ворогів і хоч відравався з облоги та стеряв при тому 1.500 москалів.

Через бої по Орелі Гордієнко не спромігся заступити шлях російському війську, що саме плило Дніпром з Києву руйнувати Січ. Карл XII, уступаючи з Литви у Гетьманщину, необачно покинув у себе позаду Київ з чималим російським військом князя Голіцина і коли дійшов до Полтави, то мав російське військо не тільки зі сходу га з півночі а й з заходу—у Києві, Каніві, Черкасах та Чигирині. Користуючись таким становищем, царь Петро I, як тільки на початку априля довідався, що новий кошовий Війська Запорозького Петро Сорочинський поїхав у

Крим просити татарської помочі, зараз же звелів полковнику Яковліву рушити з трьома полками війська Дніпром на Запорожжя і захопити Січ.

Спускаючись Дніпром, Яковлів прилучив до себе по шляху полк донських козаків і вийшов на берег біля Келеберди, де стояла перша невелика запорожська залога. Запорожці, не маючи сили змагатись, одійшли на Переволочину, Яковлів же Келеберду спалив і вирізавши всіх мешканців теж наблизивсь до Переволочиної. У цьому місті була невелика кріпость з запорожською залогою у 600 козаків, та біля двох тисяч озброєних мешканців, що стали на бік запорожців. Оточивши Переволочину з чималою силою, Яковлів вимагав, щоб запорожці віддалились на царську ласку, та тільки запорожці, знаючи вже яку мала долю людність у Келеберді, що навіть не змагалась, воліли ліпше всім наложити головою у чесному бої ніж віддатись на муку своєю волею.

Підкотивши гармати до міста, Яковлів почав громити кріпость, а порушивши стіни, почав її штурмувати. Запорожці завзято оборонялись, та сила їхня була дуже слаба: гармат не було зовсім, а штиків на рушницях теж; у повстанців же зброя була ще далеко гірша. За який час нерівної боротьби запорожці всі полягли у бої, з повстанцями ж та останніми переволочанами росіяне розправились з нечуваною жорстокістю: всіх, хто ховався до хатах та повітках вони замикали з двору і живцем палили разом з будівлями; інших або кололи й різали, або колесували й четвертували. За кілька годин у Переволочині не лишилось жодної живої душі тай самої Пере-

волочини не лишилось опріч димарів од хат. Навіть млини на Дніпрі Яковлів звелив попалити, човни ж всі побрав з собою, під своє військо і поплив далі.

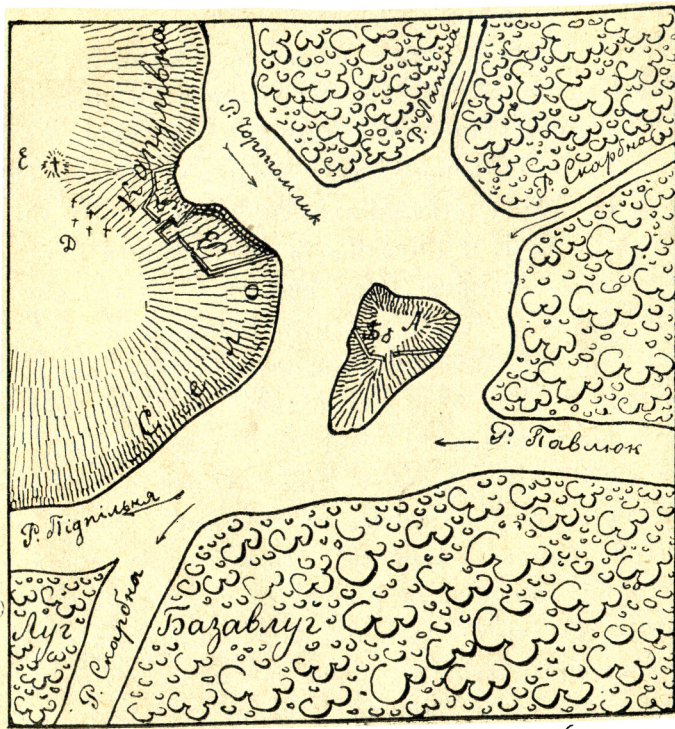
Після Переволочини московське військо легко побрало обоє Кодаци, бо по них було лише по кілька десятків запорожців і посунуло Дніпром та східним його берегом далі до Кам'яного Затону. Прилучивши там до себе московську залого з великими гарматами, Яковлів 9 мая підступив до Січі, а 10-го почав уже громити її з гармат.

Кошового отамана Сорочинського під той час в Січі не було—іздив у Крим просити ханської помочі, влада ж була у руках наказного кошового Якіма Богуша. Всіх запорожців у Січі було не більше як 1.000 душ тай з тих більшість складали старі та покалічені діди; молодь вся була з Гордієнком у Гетьманщині, решта ж товариства, як звичайно, була по лугах та лиманах. Проте, не зважаючи на обмаль товариства, Яким Богуш зумів вдмухнути в душі запорожців рішучість вмерти ліпше на окопах неньки Січі у нерівній боротьбі, аніж зритувавшись у плавнях Базавлугу, що зовсім легко було зробити, затопати свою лицарську славу у болото і віддати Січ москалеві, як казали запорожці, «за спасибі».

Два дні громив Яковлів Січ гарматними кулями та каленими бомбами поки січові куріні зайнялися й почали один по одному горіти. Запорожці намагалися гасити полум'я та Яковлів перешкожав їм те робити б'ючи на них з гармат.

За два дні Богуш улевнивсь, що оборонити Січ з такою малою силою товариства як у нього неможливо, бо

окопи й розкати Січі були довгі, і на третю ніч, покинувши Чортомлицьку Січ, перевізіся з запорожцями на острів

План Чортомлицької й Старої (Батарієвої) Січей. ¹⁾

Старе Городище, де ще збереглися руїни Старої Січі часів Степана Баторія та часів приїзду на запорожжя Еріха Лясоти, посланця німецького цесаря. Туди ж за ніч Богуш перевіз де кілька гармат, поновив окопи і розпочав нове змагання. Теперь Яковліву доводилось атакувати запо-

¹⁾ А-Стара Січ; Б-місце буйшої церкви; В-Чортомлицька Січ; Г-московський ретраншемент; Д-січеве кладовище; Е-Могила кошового Сірка.

рождів човнами, але коли москалі почали підпливати човнами то запорожці влучно били їх з рушниць та гармат і, разбиваючи човни, кілька раз викривали річку Скарбну головами потопавших ворогів.

Мая 14 був найдужчий штурм і хоч запорожці дуже потерпіли од гарматної пальби з берегу, а проте відгромили військо Яковліва і вбили при тому одного полковника, кілька офіцерів і більше трьох сотен москалів. Яковлів почав уже вагатись—чи не покинути йому штурми, аж тут на поміч йому наспів з Чигирину полковник Галаган з двома охочекомонними полками. З такою великою силою, яка склалася після того у Яковліва (біля 12.000 війська) йому вже не трудно було добути запорожців і, зігнавши з усіх околиць як найбільше човнів, він вдерся таки на Городище і почав штурмувати стародавні окопи. Запорожці, одбиваючись шаблями один по одному гинули на московських штиках, а все таки не хотіли скоритись.

Та чого не змогла зробити сила те зробила зрада. Серед кривавого бою на окопи вискочив Галаган і почав присягатись, що він заступиться за своїх давніх товаришів і зрятує ім життя аби тільки вони видали зброю.

— Ось вам хрест, товариші,—гукав він,—що ні у кого й волос не впаде з голови!

Ці слова засмутили запорожців і, побачивши, що їх лишилось лише невелика купка і що змагання безнадійне, вони почали складати зброю. Та не ввідали вони того зробити, як сам Галаган і натовпи москалів почали їх колоти. У розпачі кілька десятків запорожців вкинулись у річку Скарбну і перепливши її зрятувались у плавні, ті ж, що

не могли того зробити, здебільшого поранені, кількістю 278 душ, були захоплені у бранці.

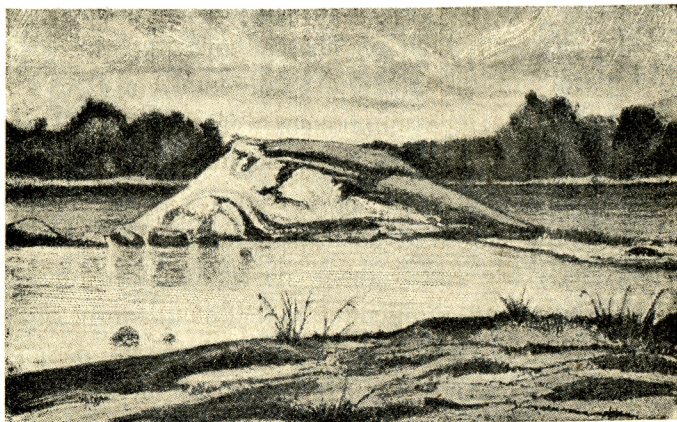
Після бою на одному з окопів знайшли тяжко пораненого Богуша, котрий скоро помер; останнім же бранцям, розлютовані упертим змаганням, начальники російського війська завдали таких тяжких мук, яких не вміли вигадувати навіть татари і, замордувавши людей на смерть, ще вішали мертвих на шибеницах прироблених до тороків (невеликих плотів) і пускали Дніпром у низ, щоб і ті запорожці, що рибачили нижче Січі, знали яка кара їх всіх чекає.

Більшість січових будинків погоріла ще під час атакування Січі, останні ж Яковлів попалив уже після, не пошкодивши навіть церкви Св. Покрови, з котрої по його наказу було винесено тільки іконостаса. Лютування побідників не вгамувалось навіть на тому і вони ще пороскопували на січовому кладовищі домовини, а найперше розрили могилу славного кошового отамана Івана Сірка, кістки ж його роскидали по степу¹⁾.

Діставши звістку про зруйнування Січі, царь Петро дуже радів і подарував Гнату Галагану «за вірну службу» село Боровицю, про запорожців же видав по всій Україні наказ, щоб їх де б хто ні запопав, катували б на смерть.

¹⁾ Та могила й надгробок кошового Сірка, що стоять зараз у слободі Капулівці Катеринославського повіту, на тому місці де було січове кладовище, упорядковані [вже після 1711 року, коли по Прутській умові всі запорожські [землі знову були повернені запорожцям.

Гордієнка, як і всіх запорожців що були при ньому, звістка про зруйнування Січі вразила дуже тяжко, а проте ніякого заколоту у війську Гордієнка не сталось і

Руїни Старої Січі у наші часи.

воно лишилось прихильним до свого отамана. Можливо, що Гордієнко у той час добре вже, як і Галаган, розумів, що справа Мазепи та короля Карла безнадійна, бо шведське військо з усяким днем тануло, російське ж все зростало, проте йому і в думку не спадало, щоб зрадою рідному краю купити собі життя й спокій. Гордієнко передбачав і можливість нападу російського війська на Січ і ще у березілі радив королю Карлу добути Полтаву, що заступала шляхи на Запорожжя. Король було й згодився на те і 4 априля, разом з Гордієнком та запорожцями штурмував Полтаву та тільки той штурм був невдалий

і облога Полтави затяглася аж на три місяці, а тим часом до Полтави наближався сам царь Петро I з великим військом.

Карлу XII доводилось починати щось рішуче і він зважився знову всією силою штурмувати Полтаву. Тільки доля давно відсахнулася од шведського короля—оглядаючи 17 червня табір царського війська, він був тяжко поранений у ногу. Перетерплюючи муку, король 21 червня, лежучи вже на ношах, все таки розпочав штурм Полтави. Запорожці у тому штурмі вели перед і дуже багато стеряли товариства по Полтавських окопах та стінах. Бій тягся два дні і все таки шведи не мали сили вдертись у місто, а тим часом царське військо почало оточати і Полтаву і шведів. Червня 27 сталася рішуча баталія, що прозвана Полтавською, і у тій битві російське військо задало шведів своєю кількістю.

Народня українська пісня так згадує про цю подію:

Халилися запорожці Полтави дістати.
Ще Полтави не дітали, а вже швед іздався;—
На бідную головоньку кошовий востався.
Ой умерла кошового старенькая мати,
Ой нікому кошовому порадоньки дати.

Розбиті шведські полки мусили одступати до Дніпра, щоб зрятуватись у турецьких землях і Карл вирядив Гордієнка з запорожцями у-перед, щоб упорядкувати перевіз у Переволочній. Гордієнко хутво пішов по-над Ворсклюю і ранком 29 червня вже був у Переволочині, та тільки не знайшов там ніяких засобів для перевозу—всі байдаки

й човни, котрі Яковлів не побрав з собою, він попалив, так що запорожці по всіх околицях ледве знайшли декільки дубів.

Першим після запорожців прибув до Дніпра Мазепа і над вечір 29 червня запорожці вже перевезли його, Орлика й иншу старшину, що лишилася біля Мазепа на правий берег. Король Карл не міг поспіти за Мазепою, — тяжка рана завдавала йому під час подорожі великої муки і примушувала везти його обережно, а між тим російське військо хутко настигало шведів. Становище короля було дуже скрутне і колиб Гордієнко не наготовив для нього заздалегідь двох дубів, то він дістався б царю Петру у бранці. Та тільки Гордієнко вже держав за для нього на поготові два спаровані до купи байдаки і, як тільки у ночі короля привезли, він вкотив його карету на ті байдаки і перехопив короля на правий берег Дніпра.

За день 29 червня шведського війська та мазепиних козаків перевезлося за Дніпро дуже небагато через брак човнів. Далеко з більшим поспіхом перевозились через велику річку запорожці. Передбачаючи собі од побідників мордування та смерть, запорожці перепливали Дніпро разом з кіньми, держучись за їхню гриву, піші ж — кидались у воду захопивши до рук дошки з возів, ярма, колеса, або в'язки очерету, і, держучись за ті речі, перепливали річку самоплавом. Через це, коли ранком 30 червня до Дніпра наспіло російське військо, на лівому березі лишилося ще 16.000 шведів, тисячі зо три українських козаків та повстанців і тільки 220 запорожців,

Стерявши мужність і розгубивши мабуть під час втечі гармати й обоз, шведський генерал не наваживсь змагатись запитав привідця російського війська, Меншікова, на яких умовах шведи можуть здатись. Той одповів, що вони мають видати зброю і тоді їм всім буде забезпечене життя за винятком запорожців та інших підданців царя —зрадників. Шведи скорились своїй долі, запорожці ж, знаючи які нечувані муки чекали їх у руках побідників, кинулись з берегу у Дніпро і здебільшого загинули у хвилях рідної річки. Найтяжча доля судилася козакам гетьманським та повстанцям: їх пів року мордували по в'язницях, катували на шибеницях, колесували, четвертували, а де-яку частину заслали у Сібір на каторгу.

За Дніпром Гордієнкові й запорожцям був вільний шлях на Запорожжя, де було чимало захистних міст для того, щоб стати новим кошем, а проте він не хотів покинути шведського короля й Мазепу, котрі без запорожців, у степах неодмінно загинули б. Він повів їх по над річкою Омельником, а далі порадив іти через верхівья Інгульця та по-над Інгулом на південь.

Ранком 6 липня Гордієнко вивів всіх мандрівників до Бугу і біля берегу тієї річки всі отаборились на 25 верст нижче устя річки Інгулу. Треба було перевозитись на правий бік Бугу, що був тут у дві верстви завширшки, а ніяких засобів до перевозу не було. Довелося послати до Очаківського паші просити суден для перевозу і прогаяти через те кілька день. Нарешті шведи за великі гроші добули турецький корабель і перевезлись на турецький бік, а за шведами почали перевозитись і запо-

рожці, але ледве встигла перевезтись половина їх, як до Бугу почав наблизатись Волконський з російськими драгунами. Тоді ті запорожці, що не встигли перевезтись за Гордієнком, повернули коней од Бугу і подались у добре їм відомі байраки Дикого Поля; заплутавши ж у степу драгунів, повернули на устя Дніпра і приєднались до того товариства, котре з кошовим отаманом Петром Сорочинським вже скупчилося на устях річки Кам'янки.

Прибувши у Очаків, король Карл, не маючи з чого годувати запорожців, дозволив їм іти куди самі знають і більшість їх теж подалася степами на Запорозжя, Гордієнко ж з кількома сотнями товариства все таки лишився біля короля і перейшов з ним та з Мазепою у Бендери, де Мазепа, пригнічений тяжкими подіями і чутками, що царь Петро дає туркам 300.000 талярів, аби йому видали гетьмана, 22 серпня року 1709 помер.

Не вважаючи на тяжку недолю, що впала на голову спільників короля Карла, Гордієнко та Пилип Орлик, що лишився після Мазепи старшим представником України при шведському королі, не стратили свого завзяття й надії на те, що занепад шведського короля й України тільки тимчасовий і що навіть султан турецький не повинен згодитись на те, щоб Росія зрештою прилучила до себе Україну й Запорозжя. Гордієнко пестував у своїй душі мрію, що за допомогою Швеції й Туреччини Україна таки буде незалежною ні від кого державою і тепер клопотався про те, щоб султан дозволив запорожцям закласти Січ на татарських землях біля Дніпра.

Коли султан дав на те свою згоду, Гордієнко, раніше ніж повернутись на Запорозжя, визнав потрібним обрати гетьмана незалежної од Російської держави України і на козацькій раді, скликаній у травні 1710 року у Бендерах, гетьманом України було проголошено Пилипа Орлика.

Після того Гордієнко й запорожці з одного боку, а Орлик з другого, склали умову про те, як повинна порядкуватись надалі Україна. Та умова або сказати б конституція складалася з багатьох пактів, з котрих ми зазначимо десять, на нашу думку найголовніших.

1) На Україні мусить панувати віра православна в митрополією у Києві, залежною тільки од Царьградського патріарха;

2) Межа України з Польшою повинна бути по річці Случ, а з Московією, як зазначено у Переяславській умові з Богданом Хмельницьким;

3) З кримським ханством має бути приязнь;

4) Столиці України Києву і всім городам українським хай будуть забезпечені давні права;

5) Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники ні инша військова старшина не забирали собі у підданці і не примушували ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих;

6) Гетьман не має права нікого призначати на посади, бо всі посади мають бути виборні;

7) Гетьман не має права нікого судити, а всі справи, навіть за образу самого гетьмана, передавати на генеральний суд;

8) Тричі на рік: на Різдво, на Великдень та на Покрову у гетьманській резиденції мають бути генеральні ради за для вирішення всяких найважливіших справ. На ті ради мають з'їздитись: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною і сотниками; виборні од полків, генеральні совітники і представники Запорозького Війська;

9) Побудовані російським військом на Запорожжі городки повинні бути зруйновані і ніхто на запорозьких землях не має права будувати ніяких городів;

10) Городи: Трахтемирів, Келеберда й Переволочина з перевозами повинні належати Війську Запорозькому, а також і весь Дніпро з усіма річками, починаючи од Переволочини до самого Очакову.

Окрім цих головних пактів було списано ще багато другорядних, що дуже докладно обгрунтовували конституцію України.

Десятого травня року 1710 король Карл XII ухвалив як обрання Орлика гетьманом, так і вищезазначену конституцію. Здавалося—все було обмірковано добре та тільки не судилося упорядчикам конституції повернутись на Україну, щоб здійснювати її.

Поки Гордієнко клопотався про тимчасову протекцію для запорозців од султана та кримського хана, до нового коша запорозького, на устя Кам'янки зібралось вже знову біля 8.000 козаків і кількість їх що-дня збільшувалась втікачами з України. Ті втікачі приносили запорозцям тяжкі вісти. Вся людність полків Миргородського та Полтавського за те, що ставала на бік запорозців, була

тяжко покарана засланням у Сибір і навіть смертною карою; од нового гетьмана, Скоропадського, після того як небезпека українського повстання вже минула, була одібрана всяка влада; тих козаків, що були біля Мазепи, хоч би й мимо волі, тяжко було катовано, а кого не замордовано на смерть, того заслано у Сибір; останніх же козаків українських, навіть тих полків, що лишались всю війну на боці царського війська, почали посилати на Ладугу й у Петербург копати канали по-над озерами та річками.

Втіхачі ще розказували, що з тих козаків, котрих ганяли на каналські роботи, майже половина гинула од незвичного, болотяного повітря у чужій стороні, решта ж поверталася каліками; та неважаючи на те, замість померших та покалічених козаків, державний уряд посилав на північні канали все нові та нові козацькі полки.

— Як що ви приїдете на Україну,—переказували запорожцям з Гетьманщини,—то всі загинете;єднайтесь з татарами та визволяйте нас, бо й ми всі од Москви пропали.—

Окрім «каналських работ», що почалися з 1700 року, українських козаків тепер почали посилати ще на північний Кавказ «на лінію», обороняти російську границю од Кубанської орди і там вони тисячами гинули од татар черкесів та од пропасниці. Про каналські роботи та походи «на лінію» збереглися навіть народні пісні:

У Глухові, у городі, в усі дзвони дзвонять,
Та вже ж наших козаченьків на лінію гонять.
У Глухові, у городі, стельнули з гармати—
Це по одним козаченьку заплакала мати.

У Глухові огні горять, у Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть—геть там його видно.
„Допевняйся, пан-гетьмане, допевняйся плати,
Як не будеш допевнятись—будем утікати“
—Ой ідіте же, панове, до Петра, до свата,
Ой там буде вам, панове, велика заплата—
По заступу у рученьки та ще і лопата!—
Сидить козак на могилі, сорочку латає—
Ой кинувся до черешка—копійки немає.
Іхав козак на лінію тай вельми обдувся,
Іде козак із лінії—як лихо зігнувся!

Під впливом таких звісток з України, запорожці хоч і сумували за рідним Базавлугом, а коли гетьман Скоропадський, серед літа року 1710 прислав до коша листа, умовляючи запорожців одцуратись бусурманів та просити ласки царя, то на раді була ухвалена запорожцями дуже глузлива й докірлива гетьманові відповідь.

На початку ноября 1710 року на Кам'янську Січ прибув Гордієнко з звісткою, що султан турецький та хан кримський приймають запорожців у свою ласку і призначають ім під Січ землі біля Алешок, річки Конки та Кардашивського лиману. Тільки сам же Гордієнко радив товариству не переходити зараз туди з кошем бо з весни султан мав розпочати з царем війну за Україну і ще невідомо на чому та війна скінчиться.

Після бурхливої ради, що одбулася того ж місяця, запорожці обрали Гордієнка кошовим отаманом, а на провесні року 1711, з метою визволення України, він з кількома тисячами запорожців вийшов на захід і сполучившись десь біля Бугу з невеликою силою татар та з

Пилипом Орликом, разом з ними уступив у правобережну Україну.

На початку справа визволення України пішла дуже добре. Як тільки з початком турецької війни царське військо перейшло од Дніпра за Дністр, Гордієнко з запорожцями перетяв позад російського війська шляхи та захоплював російські обози і тим призвів царя до скрутного становища. Разом запорожці почали піднімати земляків проти російської влади.

Людність українська радо зустрічала запорожців— давніх оборонців своєї волі й прав і, озброюючись, приставала до запорожців, складаючи полки козаків [під рукою Пилипа Орлика. Умань, Чигирин, Торговиця, Кальник та Корсунь з своїми округами признали Орлика гетьманом і побільшили Орликове військо, так що у нього та Гордієнка скоро склалося біля 16.000 війська опріч татар. З тією силою вони пішли на зустріч генеральному осавулу Бутовичу, що вів проти них, по наказу гетьмана Скоропадського, лівобережних козаків і у пень погромивши його військо під Лисянкою, захопили й самого Бутовича у бранці. Після того Гордієнко й Орлик опанували ще Богуславом та Канівом і підступили до Білої Церкви.

Тільки тут доля вже покинула Орлика. Ні у козаків ні у татар не було годящих гармат, у Білій же Церкві сиділа чимала московська залога з великими гарматами. Штурм козаків було одбито і обставини вимагали зтяжної облоги городу, спільники ж Орлика не хотіли ні йти на штурм, ні стояти на місці, а користуючись тим, що Україна лежала не оборонена, розбіглись загонами і

почали пустошити всю країну, забіраючи тисячі людей у неволю. Почувши про вчинки татар, козаки повстанці покинули Орлика і пішли обороняти свої оселі, так що він мусив зняти облогу города і, пославши султанові й шведському королю скарги на татар, одійшов з Гордієнком за Дністр.

Зрада татар під Білою Церквою так само підтяла справу Орлика, як колись їхня ж зрада під Жванцем підтяла справу Богдана Хмельницького. Люд український розчарувався й зневірився в Орликові і вже не покладав на нього надії як на гетьмана.

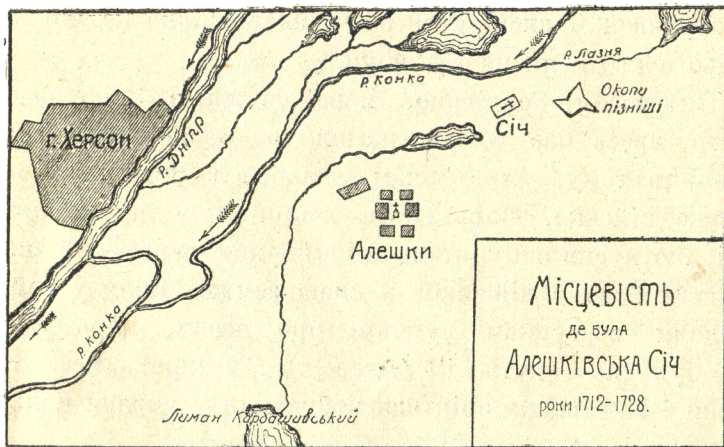
Тим часом Гордієнко, перейшовши з Запорожцями Дністр, весь час воював на шляхах російського війська і сприяв тому, що туркам вдалося з рештою оточити царське військо. Царь Петро опинився у такому становищі, що мусив одкупитись грішми, аби турецький визирь випустив його з військом у свою землю. Коли у той час складали з турками умову про згоду, царь змушений був повернути ім Азов та Таганрог, все Запорожжя і на-завжди зріктись втручання у справи польські й козацькі.

Орлик та Гордієнко трактували останню умову так, що московське військо повинно вийти геть з усієї України і лишити її вільною од всякого свого впливу, царський же уряд, після того, як російське військо перейшло вже за Дніпро і було у безпеці, заявив, що він віддає Запорожжя та правобережну Україну. Орлик та Гордієнко їздили у Стамбул і благали султана іти знову з військом, щоб одняти од царя й Лівобережну Україну, та султан на те

не згодився і лівобережна Україна лишилася під царською владою.

Повернувшись з Стамбулу на Запорозжя, Гордієнко застав Січ вже в Алешках, бо під час війни російське військо зігнало запорожців з річки Кам'янки.

Січ була ще не упорядкована і Гордієнкові довелося будувати куріні й церкву. Запорожці будувались не охоче. Не подобалась їм місцевість віддана татарами під Січ

Місцевісь Алешківської Січі.

і до того у Алешках вони далеко були одірвані од Великого Лугу й од України. Всі будинки у Січі робились похапцем і неначе на невеликий час і навіть церква св. Покрови мала стіни з очерету пов'язаного у пучечки, а де з квадратного лісу, як у Чортомлицькій Січі, замість даху ж на церкву було нап'ято паруса.

Упорядкувавши Січ де-як, запорожське товариство розійшлося по своїх одвічних лугах, степах та лиманах, а найбільша частина подалась на Самарь, бо всі запорожські землі, на підставі прутської умови, російське військо покинуло, поруйнувавши й свої Самарські городки та Кам'яний Затон.

Заплутане становище було тільки на правобережній Україні. Російське військо хоч вийшло з більшости городів, та не хотіло покидати Білої Церкви. Маючи думку вдержати правобережну Україну під владою Запорозького Війська, Гордієнко по городах на південь од Білої Церкви становив запорожські залоги і з історії відомо, що наприклад року 1712 він призначив полковником в Умань курінного товариша Поповича. Та тільки воля навіть цієї невеликої частини України протяглася недовго. Російський уряд передав Білу Церкву не запорожцям, а полякам і ті почали оружною силою поширювати свою владу на південь, одбіраючи од запорожців місто за містом. З другого боку й Війську Запорозькому, маючи осередком Алешки, одірваному од України Дніпром та безмежними татарськими й запорожськими степами, трудно було вдержати свою владу на Україні, так що та влада тільки й держалася до року 1715, поки кошовим отаманом на Січі був ще Гордієнко.

Тим часом відносини татар до запорожців почали гіршати. Під час миру з Росією, запорожці не дуже були потрібні ханові, взагалі ж татарам вони були тягарем, бо взяли під Січ частину татарських земель. Запорозжці й самі охоче перейшли б назад на свою Січ до Базавлугу,

але хан не дозволяв того, опасуючись, щоб запорожці знову не передались під російську зверхність і примушував їх стояти кошом у Алешках, де місцевість була дуже сумна й піскувата. Друге горе запорожців було у тому, що під час руйнування Чортомлицької Січі вони стеряли всі свої гармати і Січ Алешківська була зовсім не оборонена, так що під час всяких непоразумінь з татарами, останні могли б захопити Січ до своїх рук. Не вважаючи на всі домагання Гордієнка, хан не хотів дати Війську Зяпорожському гармат з своїх кріпостів, коли-ж Гордієнко знайшов і одкопав на низу Дніпра гармати, закопані у пісках кошовим отаманом Морозом, під час повороту з морського походу року 1696 і хотів рештувати тими гарматами Січ, то хан погрожував забрати знайдені гармати до своїх рук, так що запорожцям довелося знову захоронити добуті гармати у потайному місці. Нарешті хан одібрав од запорожців стародавнє право брати вільно сіль у Прогноях і примусив їх платити за ту сіль мито. Соли Військо Запорожське завжди потребувало дуже багато, щоб солити рибу, котрою воно харчувалося й зіму й літо та ще продавало в Польшу й Україну і через те накладене ханом мито лягло на Військо Запорожське великим тягарем.

Дуже тяжко було запорожцям ще й те, що бусурмани, котрих вони завжди звикли звати поганцями й ворогами святого хреста, котрих їхні діди й прадіди спокон віку били, теперь намагались бути їхніми панами і навіть примушували їх воювати татарських та турецьких ворогів і за бусурманів проливати свою кров. Більшість запо-

рождів мала війну поруч з бусурманами і за бусурманів навіть гріхом і через те нарікала на своє становище.

Всі ці обставини запорожського життя під татарською зверхністю мали наслідком те, що вже починаючи з року 1714 по-між запорожцями почались розмови про те, як би вирватись з непевного становища і повернутись знову під протекцію християнського царя. Прихильники завзятого Гордієнка почали з часом страчувати свій вплив на громаду і року 1714 кошовим отаманом замість нього був обраний представник партії прихильної до російської зверхности Іван Малашевич. Того ж року, заходами Малашевича, військова рада ухвалила послати цареві через гетьмана Скоропадського прохання, щоб прийняв знову Військо Запорозьке під свою руку, але царь не згодився на бажання запорожців та й не міг згодитись, бо без нової війни султан не віддав би йому Запорожжя.

Невдалий кінець заходів Малашевича зробив його становище у Січі непевним і, в-осени того ж року, запорожці скинули його з уряду, а обрали кошовим Василя Осипова. Тим часом чутки про зносини запорожців з царем дійшли до хана і він прислав новому кошовому наказ іти з усім військом на річку Каланчак і там скласти присягу ханові, щоб держатись його протекції.

Запорожці були обурені такими вимогами хана, а тут ще хан одібрав од війська право вільного рибальства на дніпрових гирлах та почав брати з рибалок мито і врешті все це довело до того, що запорожці вдруге звернулись до царя з проханням прийняти їх під свою руку, присягати ж ханові зріклися.

Розуміючи, що Військо Запорозьке, колиб було прийняте під руку царя виключно «з царської ласки», вже не зможе зберегти своїх стародавніх прав та волі, Гордієнко намагався не допустити до того і хоч не мав на Січі ніякого уряду, а виключно з щирої любови до Запорожжя, поїхав до хана клопотатись на користь Війська Запорозького, упевнюючи хана, що утиски на запорожців примусять їх знову піддатись цареві. Добре відомий ханові і навіть султанові, Гордієнко мав вплив у Бахчисараї і року 1715 хан Каплан Гирей, щоб привернути Військо Запорозьке знову до себе, подарував йому Кизикерменський перевіз через Дніпр з усіма од того перевозу прибутками.

А прибутки з Кизикерменського перевозу були чималі, не менші за колишні прибутки з перевозу Переволочанського і це на який час заспокоїло запорожців і затримало бажання переходити під російську протекцію, тим більше, що з України надходили все такі саме тяжкі вісти, як і раніше. Російський уряд не хотів і чути про запорожців, бо саме під ті часи зрештою знищував автономію України¹⁾. Людність українську все дужче обтяжували постоями московського війська, козаків же що-року все дужче мордували всякими роботами і не тільки вже на каналах од Петербурга до Волги та на Кавказській лінії, а ще й на каналі од Волги до Дону, на гирлах біля Астрахані та на будівлі всяких кріпостів. З усяким роком козацтво українське все дужче тануло як кажуть «мов страсна свічка на повітрі», перевертаючись на грабарів та вимі-

¹⁾ М. Грушевський. Історія України, стор. 425—426.

раючи на роботах. Професор М. Грушевській в Історії України рахує, що тільки за п'ять років (1720—1725) на російських державних роботах померло біля 20.000 козаків, ганяли ж козаків на роботи не з 1720, а з 1700 року, з самого початку шведської війни!

Врешті козаки за часів Петра I до того вже збідніли, що не мали за що купити коня і перевертались на посполітих—хліборобів. Полковничі уряди вже роздавались великоросіянам, з смертю ж гетьмана Скоропадського, року 1723, російський уряд зовсім не дозволив обірати гетьмана, так що навіть тінь української автономії була знищена. Кари й утиски на козацтво не припинялись. Ще року 1723 було вислано 10.000 козаків на Кавказ, над Коспійське море, будувати кріпость Святого Хреста, а коли половина з тих козаків померла там од пропасниці а друга половина знесилалась, то року 1724 на їх місце було послано 10.000 козаків з других козацких полків і тільки смерть Петра I, що сталася на початку 1725 року припинила те винищування українського козацтва.

Зрозуміло, що під впливом таких звісток з України, запорожців не дуже то приваблювала російська зверхність і Гордієнкові, хоч він і не був кошовим отаманом, не трудно було здержувати і розбивати вплив на товариство московських прихильників. Цариця Катерина I, що заступила місце Петра I, ставилася до України й запорожців так само неприхильно як і її попередник, і через те запорожці поки що сиділи тихо у Алешках і хоч не любили їх через піски та сумну місцевість, а за те вільно користувались всіма своїми землями од Висі, Си-

нюхи та Бугу, до Донця і навіть після прутської умови до устя Дону. На Січі запорожців пробувало повсякчас небагато, більшість же перемешкувала по-над Бугом, Самарою та по Великому Лугу. Через згоду з татарами тепер безпечно було жити скрізь по землях Запорожжя і завдяки тому вони почали рясно вкриватись зімовниками та пасіками запорожських дідів.

Але од року 1727 цариця Катерина I зійшла з світу і політика Росії, що до Українського питання, враз повернулась. При недолітньому царі Петру II владу у державі спочатку забрав до своїх рук Меншіков, а пізніше Долгорукий. Обидва вони були ворогами Вельяминова, що правив Україною після скасування гетьманства і—ворогами так званої „Малоросійської Коллегии“. Коллегию ту зараз же було скасовано, Вельяминова притягнуто до суду а українську старшину оповіщено, щоб збиралася й знову вибрала собі гетьмана.

Не розуміючи, що такі одміни зробилися не з признання окремих прав України, а лише з помсти до представників порядків царя Петра I, українська старшина, не стямившись од радости, зібралась і по вказівці представників уряду обрала гетьманом Миргородського полковника Данила Апостола. Чутки про поновлення гетьманства і полегкості на Україні скоро дійшли й до Січі і зміцніли партію Івана Малашевича та Івана Гусака, прихильну до російської зверхности, так що того ж року 19 октября, не зважаючи на застереження Гордієнка, кошовий отаман Павло Хведорів, за згодою ради, послав до

нового гетьмана листа з проханням клопотатись про те, щоб царь прийняв запорожців під свою руку.

З того прохання знову нічого не вийшло і мабуть запорожці ще довго прожили б під турецькою зверхністю, коли б у грудні 1727 року не сталось нещасливої події, що враз одвернула запорожців од татар. Калга Салтан (друга особа після хана) несподівано прибув з військом на Буг і звелів всім ватагам запорожців, що були там на рибальстві та полюванні, кількістю до 2.000 душ, узброїтись і йти з ним, буцим би по наказу хана на Буджак утихомирювати непокірливих мурз. Запорожці послухались Калги і разом з його військом пішли воювати Білгородську орду. Про те через який час виявилось, що Калга Салтан робив все те не по наказу хана, а повставши проти його волі. Слідом за тією чуткою, весною 1728 року, на Буджак прибув сам хан з великим військом і захопивши Калгу Салтана до своїх рук, вирядив у Стамбул на страту, запорожців же, одібравши од них зброю, звелів продати у неволю на галери.

Коли чутка про цю подію розійшлася по всіх річках та лугах Запорожжя, то все товариство запорожське надзвичайно обурилось проти татар і всіх прихильників бусурманської зверхности. На Січі, де як звичайно пробувало небагато козаків і де ще не знали про те, що сталось на Буджаку, саме під той час взяла гору партія прихильна до бусурманської зверхности і 28 мая року 1728 вона обрала у одинадцятий раз Костя Гордієнка кошовим отаманом. Почувши про те, вороги бусурманської зверхности, згуртувавшись на Самарі, рішили си

лою одібрати од Гордієнка клейноди і передатись під протекцію царя.

Під приводом завзятого ворога бусурманів Івана Гусака, прихильники московської зверхности, сівши на 40 байдаків, прибули Дніпром та Кінзьською у Алешківську Січ, скликали там раду і почали дорікати Гордієнкові за те, що призвів Військо Запорозьке до такої недолі й ганьби, що татари не тільки знущаються над запорожцями, а навіть продають їх у неволю. Гордієнко виправдувавсь, кажучи, що таке нещастя сталося через непорозуміння; що він поїде до хана, а коли треба буде то й до султана скаржитись і товариство буде повернене на волю. Але прихильники Малашевича й Гусака не хотіли нічого й слухати і погрозували старому кошовому навіть смертю. В оборону Гордієнка почав було говорити бувший кошовий отаман Карпо Сидоренко, застерегаючи товариство, що московська зверхність доведе й запорожців, як довела гетьманців до канальських работ, а ті роботи гірші за турецьку каторгу, але ті козаки, що прибули з Гусаком, Сидоренка у запалі побили, а Гордієнка закували у кайдани.

Забравши після того владу до своїх рук, прихильники московської зверхности, погромили у Січі всі крамниці й шинки, забрали з церкви всі святощі і підпаливши всі січові будинки, перевезлися під Кизикерменем через Дніпро на правий берег, тай пішли на місце Старої Січі, на устя Чортомлика. Там запорожці зняли з Гордієнка ланцюги, вибрали кошовим отаманом Івана Гусака і розіслали по всіх кутках Запорозжя звістку про перехід Коша на Стару Січ.

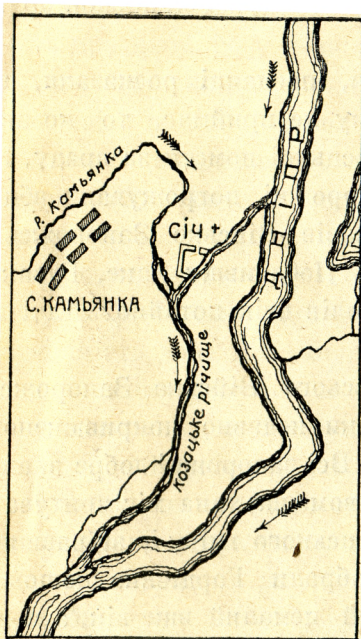
Ставши кошовим, Іван Гусак зараз же вирядив у Петербург посланців з проханням, щоб Військо Запорозьке було прийняте під царську руку, та тільки й на цей раз, замість відповіді на прохання запорозького Коша, був виданий гетьманові й всім пограничним начальникам наказ, що на Україну дозволяється пускати тільки поодиноких запорозців, коли б же вони наважились перейти [Орель цілим військом, то їх треба одбивати назад за кордон оружною рукою.

Коли, повернувшись на Січ, посланці розказали, що царь запорозців під свою руку не приймає, то козаків обхопив страх татарської й турецької помсти за зраду. На Січі сталося замішання і запорозці погрозували вбити кошового Гусака за те, що призвів Військо Запорозьке до такого непевного становища. Побачивши таке, Гусак з купою своїх найблизчих приятелів втік потайно з Січі на Гетьманщину.

Після втечи Гусака, очі всього Війська Запорозького знову обернулися до тільки недавно покривдженого й ображеного Костя Гордієнка. Всі запорозці добре знали, що тільки один він своїм впливом на хана міг зрятувати Військо Запорозьке од султанського гніву і, зібравшись на раду, у дванадцятий раз обрали Гордієнка кошовим отаманом. Тільки він, через свій немалий вже вік, а може через пережиту од товариства тяжку образу не схотів вже прийняти булаву.

Засмучені запорозці не знали вже що й робити, та Гордієнко їх заспокоїв, сказавши, що хоч він і не згоден бути кошовим отаманом, а служити товариству буде до

смерти і серця на товариство, за незароблені кайдани, не має. Не зважаючи на старість, він сів на коня і, поїхавши у Бахчисарай, заспокоїв ана, сказавши, ніби запорожці покинули Алешки виключно через те, що їм не до вподоби та місцевість, а що все таки вони лишилися на своїх одвічних землях і не мають на мислі переходити під зверхність російського царя.

Місцевість де була Кам'янська Січ.

Хоч Гордієнкові й пощастило зрятувати запорожців од помсти хана й султана, а проте останній через який час прислав Бендерського пашу подивитись, яку будову роблять запорожці на усті Чортомлика і врешті наказав, щоб запорожці перейшли з Січчю далі од російського кордону. Змушені таким чином знову покинути Стару Січ, запорожці року 1730 перейшли на устя річки Кам'янки і вдруге стали там Кошем.

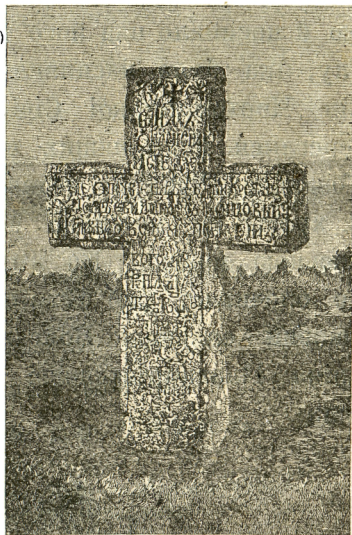
З року 1731 обставини почали складатись так, що російська держава знову почувала потребу у запорожцях.

Цариця Ганна Іванівна звеліла будувати по Орелі цілу низку кріпостей, так звану «Українську Лінію», а розпо-

рядчик цієї роботи граф Вейсбах упевнив її, що найкращою обороною для цієї лінії було б Військо Запорозьке. Августа 31, року 1731 кошовому отаманові Малашевичу було послано од Вейсбаха за згодою цариці таємного листа, у котрому Військо Запорозьке сповіщалося про те, що наближається час, коли цариця згодиться прийняти запорожців на свою службу.

З того часу влада на Запорозжжі вже весь час була у руках партії прихильної до московської зверхности. Старий Кость Гордієнко ще кілька раз намагався застерегати товариство, що повернувшись у російське підданство Військо Запорозьке не зможе зберегти своїх земель і своєї волі, та всі його застереження йшли вже на вітер — Малашевич розбивав його вплив на товариство, упевнюючи запорожців, що за вірну службу цариця буде держати Військо Запорозьке з стародавніми його правами й вольностями.

Августа 31, року 1733 у Кам'янську Січ була прислана царицина грамота, котрею «провини» запорожців прощались і вони приймалися у російське підданство. Але Кость Гордієнко не дожив до цієї рішучої хвилини:

Хрест на могилі Костя Гордієнка.

кайдани, набиті на нього товаришами у 1728 році, підтягли його здоровля, дальніші ж події на Січі та заходи Малашевича до повернення Війська Запорозьського під російську владу без ніякого забезпечення військових прав, украй руйнували його довголітні мрії та працю на забезпечення за Військом Запорозьським незалежності. Все це сприяло передчасній його смерті й 5 травня 1733 року Кость Гордієнко зійшов з світу.

Запорозьке товариство, пригадуючи правдиву душу, завзяття й лицарство свого старого кошового отамана, поховало його урочисто з мушкетною та гарматною пальбою й насипало над його домовиною таку саме високу могилу, яка була насипана й над домовиною Івана Сірка біля Чортомлицької Січі. Та могила й хрест над нею збереглися й до наших часів над Дніпровою протокою «Козацьке Річище», недалеко села Кам'янки на Таврії. На хресті ще можливо розібрати напис зроблений славянською мовою: «Во имя Отца і Сина і святого Духа. Зде опочиваєт раб Божій Константин Гордієвич отаман кошовий славного Войська Запорозьського Низового, а курія Платнирівського: преставися року 1733, мая 5 числа».

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

в Катеринославі.

1. С. Русова. Національні відносини в Бельгії. 1916. Ц. 10 к.
2. А. Кащенко. Перерід Оповідання. 1916. Ц. 10 к.
3. А. Кащенко. Мандрівка на пороги. Оповідання для дітей. З малюнками. 1916. Ц. 18 к.
4. А. Кащенко. Згадки про Сагайдачне та його околиці. З малюнками. 1916. Ц. 50 к.
5. Д. Мамин-Сібіряк. Поганий день Василя Івановича. Оповідання для дітей. 1916. Ц. 8 к.
6. Т. Романченко. Поезії. 1916. Ц. 15 к.
7. Я. Корчак. Слава. Оповідання для дітей. З польської мови переклав Сава Крилач. 1916. Ц. 30 к.
8. М. Мандрика. Коротенька історія кредитової операції на Україні та на її околицях. Коштом Київського Союзу кредитових Кооперативів. 1917. Ц. 12 к.
9. С. Русова. Чехія та її національне відродження. 1917. Ц. 15 к.
10. Оповідання про дітей. Попереказували Б., М. та Н. Грінченки. 1917 Ц. к.
11. Оповідання про хлопців. Попереказували Б., М. та Н. Грінченки. 1917 Ц. к.
12. Оповідання про дівчат. Попереказували Б., М. та Н. Грінченки. 1917 Ц. к.
13. Про хлопця, що боровся з морем. Переказ. Б. Грінченко. 1917. Ц. 6 к.
14. Про „Мопса“. Переказ. Н. Грінченко. 1917. Ц. 10 к.
15. Про малого Якова Коннора. Перек. Н. Грінченко. 1917. Ц. 10 к.
16. Про італійського хлопця Маріо. Перек. Н. Грінченко. 1917. Ц. к.
17. Малий писарь. Перек. М. Грінченко. 1917. Ц. к.
18. Про Настю-шкоду. Перек. М. Грінченко. 1917. Ц. к.
19. Про Доллі. Перек. Б. Грінченко. 1917. Ц. к.
20. Едіта й злодій. Перек. Н. Грінченко. 1917. Ц. к.
21. Б. Грінченко. Якъ жив український народ. Вид. 4-е. Серія „Пам'ятки Насті Грінченко“. № 1. 1917. Ц. 25 к.
22. „Заборонені“ поезії Т. Шевченка. 60 к.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

Одривний календарь на 1918 рік.

Малюйте, діти! Серія книжечок для розмальовування.

С. Русова. Лекції про дошкільне виховання.

продаж—по всіх українських книгарнях.

Головний склад—в книгарні „СЛОВО“:

Катеринослав, Поліцейська, д. Мизко.

ВИДАВНИЦТВО А. КАЩЕНКА.

- 1) Зоряно. Повість. 1917 р. 40 к.
- 2) Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. З малюнками й картами. 1917 р. 3 р.
- 3) Великий Луг Запорозький. З картою Великого Лугу й малюнками 75 к.
- 4) Кость Гордієнко Головка, останній лицарь Запорозжя 35 к.

ДРУКУЮТЬСЯ:

- 5) Зруйноване гніздо. Історична повість
 - 6) На-провесні. Драма на 5 дій з життя „Просвіта“
- Адреса В-ва: Катеринослав, Басейна 24.

Твори А. Кащенко видані раніше.

- 1) Запорозька слава. Іст. опов. Вид. друге. Полт. 1912 25 к.
- 2) Зоря Нового Життя. Ком. на 4 дії. Полт. 1907 30 к.
- 3) Казка про рибалку та рибку. З мал. Полт. 1907 4 к.
- 4) На руїнах Січі. К-слав. 1907 4 к.
- 5) Дим. Нарис. К-слав. 1907 5 к.
- 6) По закону. Комед. на 2 дії. Київ. 1908 15 к.
- 7) Борці за правду. Іст. опов. Полт. 1913 35 к.
- 8) Славні побратими. Іст. опов. Петр. 1913 10 к.
- 9) Під Корсунем. Істор. опов. Київ. 1913 25 к.
- 10) Над Кодацьким порогом. (т ж) 5 к.
- 11) У запалі боротьби, (теж). Полт. 1914 50 к.
- 12) З Дніпра на Дунай. Іст. опов. К-слав. 1914 20 к.
- 13) Гетьман Сагайдачний. К-слав. 1915 3 к.
- 14) Бусурманська неволя в українській народній поезії. (з малюн.) К-слав. 1916 20 к.
- 15) Про гетьмана козацького Самійла Кішку. Іст. оп. з мал. К-слав 1916 12 к.
- 16) Перерід. Опов. 1916 10 к.
- 17) Мандрівка на пороги. Опов. для дітей (з мал.). К-слав. 1916 . 18 к.
- 18) Згадки про Сагайдачне та його околиці (з мал.) К-слав 1916 . 50 к.

